ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏՈՒՄ ԿԱՆԱՆՑ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ*

Իսկուհի Ավանեսյան

Բանալի բառեր՝ արխիվ, ուսումնասիրություններ, աղբյուր, փաստեր, նամակներ, դիմումներ, մամուլ, հեղինակներ, հարցազրույցներ, կանայք:

1988թ. Արցախյան շարժումը համաժողովրդական բնույթ ստացավ, երբ ԼՂԻՄ 20-րդ գումարման մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջանն ընդունեց որոշում Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզն Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից դուրս բերելու Հայկական ԽՍՀ կազմին վերամիավորելու համար Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի առջև միջնորդելու մասին:

Շարժման առաջին և հիմնական հատկանիշը, անշուշտ, նրա համաժողովրդական բնույթն էր: Խորհրդային ամբողջատիրական համակարգում նախադեպը չունեցող համազգային շարժման միջոցով միայն կարելի էր ակնկալել սեփական շահերի ու ձգտումների եթե ոչ ամբողջական, ապա գոնե մասնակի իրականացում:

Շարժման երկրորդ կարևոր հատկանիշը նրա ինքնակազմակերպվածությունն ու համակարգվածությունն էր: Չունենալով ընդօրինակման որևէ նախատիպ՝ արցախցիներին հաջողվեց բոլոր քայլերը կատարել օրինականության ու ողջախոհության շրջանակներում՝ այդ պահին գործող օրենսդրության և միջազգային իրավունքի ու նորմերի սահմաններում:

Երրորդ առանձնահատկությունն այն էր, որ Ղարաբաղյան շարժումը հուսալի և ամուր հիմքեր ստեղծեց հետագա բոլոր գործողությունների համար:

Շարժումը հաստատակամ և աստիճանաբար նպաստեց ինքնիշխան պետականության կայացմանը, ինչը հնարավորություն տվեց գտնել կենսական և սկզբունքային խնդիրների լուծումներ:

Արցախյան շարժումը յուրահատուկ էր կանանց մեծաթիվ և բուռն մասնակցությամբ: Այս իրողությունը նկատվել է գրեթե բոլոր ուսումնասիրողների և դիտարկողների կողմից, սակայն կանանց մասնակցությունը գոյապայքարին գիտական շրջանակներին քիչ հայտնի թեմաներից է: Նախ գրեթե չկան պատմագիտական բնույթի աշխատանքներ, եղած նյութերը հաճախ կրում են ընդհանրական բնույթ և համակարգված չեն: Այնուամենայնիվ ազգային-ազատագրական պայքարին կանանց մասնակցության վերաբերյալ հրապարակի վրա եղած ուսումնասիրությունները, գրականությունը կարելի է բաժանել մի քանի մասերի:

Առաջին՝ կանանց դերակատարությունը շարժման նախապատրաստական փուլում (1985-1987թթ.) և 1988-1989թթ բազմամարդ հավաքներին, ցույցերին, երթերին, որը հիմնականում ամփոփվել է արխիվային ուսումնասիրություններում, մամուլում, նաև գրականության մեջ:

Երկրորդ՝ 1989-1991թթ. Արցախի շրջափակման, հայ բնակչության բռնատեղահանումների, «Օղակ» ռազմագործողության ժամանակ կանանց քայլերի, կրած զրկանքների մասին ուսումնասիրությունները, որոնք տեղ են գտել մամուլում, գրականության մեջ և հիմնականում ականատեսների վկայությունների տեսքով են: Եվ եր-

---

* Հոդվածն ընդունվել է 13.04.21:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր Է. Մինասյանը: 20.04.21:

րորդ՝ 1991-1994թթ. ադրբեջանա-ղարաբաղյան պատերազմի ընթացքում ռազմագործողություններին մասնակից կին-ազատամարտիկների, կին-բուժաշխատողների վերաբերյալ հոդվածները, հուշագրությունները, փաստագրական ժողովածումները, վավերագրական նկարահանումները, օրագրությունները, որոնք տեղ են գտել մամուլում և գրականության մեջ:

Հարկ է նկատել, որ բազմաթիվ և արժեքավոր փաստական նյութեր են պահպանվել ՀՀ ազգային և ԱՀ պետական արխիվներում, ինչպես նաև ԱՀ շրջանային արխիվներում: Առանձնանում են շրջանային, մարզային ատյաններին, Ադրբեջանական ԽՍՀ, Հայկական ԽՍՀ բարձրագույն ղեկավար մարմիններին և ԽՍՀՄ ղեկավարությանն ուղղված հանրագրեր՝ ԼՂԻՄ Հայկական ԽՍՀ –ին վերամիավորելու խնդրանք-պահանջով, որոնցում առկա են կանանց ստորագրությամբ ուղարկված նամակ-բողոքներն ու նամակ-խնդրագրերը:

ՀՀ ազգային արխիվի թիվ 1 ֆոնդում զետեղված են Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտի կանանց խորհրդի, Ղարաբաղի մետաքսի կոմբինատի աշխատավոր կանանց, Շահումյանի կուսշրջկոմի 3-րդ քարտուղար էլմիրա Դանիելյանի դիմումները՝ Խորհրդային Միության իշխանություններին, ինչպես նաև մի շարք կին-ակտիվիստների հեռագրեր, նամակներ՝ ԼՂԻՄ-ի հարցը արդարացի լուծելու խնդրանք-պահանջով: Ուշագրավ է թիվ 207 ֆոնդում պահպանված «Հայ կանանց միաբանության» 1989թ մայիսի 16-ի դիմումը՝ ուղղված ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը՝ կոնկրետ միջոցառումներ իրականացնելու պահանջով: Թիվ 2, 254 ֆոնդերում պահպանված նյութերի մեջ մեծ թիվ են կազմում կանանց ստորագրությամբ մի շարք կոլեկտիվ տնտեսությունների դիմումներ ԼՂԻՄ տարբեր շրջաններից, Ստեփանակերտից, Շուշիից, ինչպես նաև Երևանում հանրահավաքների մասնակից կանանց դիմումները՝ ուղղված ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը (կից ստորագրություններով) 1988թ. հուլիսի 18-ի որոշումը դատապարտելու մասին[1]:

1988-1990թթ. իրադարձությունների վերաբերյալ մեծարժեք նյութեր կան պահված ԼՂՀ պետական արխիվի թիվ 1, 2 ֆոնդերում, որոնք հիմնականում վերաբերվում են բազմամարդ ցույցերում կազմված նամակներին, հեռագրերին, խնդրագրերին, տարբեր հասարակական կազմակերպությունների, կոլեկտիվների, ժողովրդական պատգամավորների դիմումներին: Իրենց աղբյուրագիտական արժեքով կարևորվում են Ասկերանի շրջանային արխիվի նյութերը: Թիվ 1 ֆոնդի գործերից առանձնանում է 1988թ. փետրվարի 18-ին շրջանային խորհրդի մի խումբ պատգամավորների, այդ թվում՝ 15 կին-պատգամավորների մասնակցությամբ կազմված դիմումը, որն ուղղված էր շրջխորհրդի գործկոմին՝ շրջանային խորհրդի արտահերթ նստաշրջան հրավիրելու խնդրանքով: Նույն ֆոնդում պահպանվել են շրջանի գյուղերի կանանց ստորագրությամբ մի շարք դիմումներ, հեռագրեր՝ ուղղված բարձրագույն ատյաններին:

Կարևոր են նաև Հադրութի շրջանային արխիվի թիվ 1 ֆոնդում պահպանվող մի շարք փաստաթղթեր, հադրութցի կանանց նախաձեռնությամբ կազմված հանրագրեր՝ ԼՂԻՄ-ն Հայաստանին վերամիավորելու պահանջով: Այստեղ պահված նյութերից առանձնանում է փետրվարի 20-ին ժողպատգամավորների Հադրութի 20-րդ գումարման շրջխորհրդի 4-րդ նստաշրջանի արձանագրությունը, համաձայն որի՝ ելույթ ունեցող կանայք արտահայտեցին շրջանի հայ բնակչության կամքը, ինչպես նաև կազմվեց ստորագրությունների փաթեթ՝ ուղղված ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանություններին: Նույն ֆոնդից տեղեկանում ենք 1988-ի փետրվարի 15-ին արհմիությունների Հադրութի շրջանային կառույցի նիստի մասին, որի արձանագրության համաձայն՝ ելույթ ունեցած 24 մասնակիցներից 10-ը կանայք էին: Նիստում որոշվեց նամակով դիմել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը՝ խնդրելով աջակցել Արցախի հիմնահարցի արդարացի լուծմանը:

Աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն նաև Մարտունու շրջանային արխիվի նյութերը, հատկապես թիվ 1 ֆոնդում պահպանված փաստաթղթերը, որոնց մեջ ուշադրության է արժանի 1988թ. փետրվարին ժողովրդական պատգամավորների Մարտունու շրջանային խորհրդի նաև կին-պատգամավորների նախաձեռնությամբ կազմված դիմումը՝ արտահերթ նստաշրջան հրավիրելու պահանջով, ինչպես նաև կանանց մի շարք նամակներ, դիմումներ:

Աղբյուրագիտական հիմք են հանդիսանում նաև ԼՂՀ Պաշտպանության նախարարության, ինչպես նաև ԼՂՀ ԱԳՆ մամլո ծառայության նյութերը: Արժեքավոր են նաև թեմային նվիրված վավերագրական ֆիլմերը[1], որոնցում նկարագրված են հանրահավաքներ և հարցազրույցներ շարժման կազմակերպիչների, ազատամարտիկների հետ: Դրանք կարևոր սկզբնաղբյուր են 1988-1994թթ. Արցախի պատմության համար:

Գոյապայքարում կանանց մասնակցության վերաբերյալ հարուստ նյութեր են պարունակում հայ և ռուսալեզու մամուլում տպագրված բազմաթիվ հոդվածներ ու հրապարակումներ, ականատեսների վկայություններ, ընդհանրացումներ ու գնահատականներ: «Ազատ Արցախ», «Արցախ», «Արցախի համալսարան», «Ամարաս», «Բերդ», «Դիզակ», «Երկիր», «ԼՂ Հանրապետություն», «Խորհրդային Ղարաբաղ», «Խորհրդային Հայաստան», «Հայաստան», «Հայաստանի Հանրապետություն», «Հայ զինվոր», «Հայրենյաց պաշտպան», «Մարտիկ», «Մռովի դողանջներ», «Շարժում-88», «Ուրբաթ», «Բակինսկիյ ռաբոչիի», «Գոլոս Արմենիի», «Ձով Արցախա», «Իզվեստիա», «Ինֆորմկուրանտ», «Կոմսոմոլսկայա պրավդա», «Կոմերսանտ», «Կրասնայա զվեզդա», «Պրավդա» և այլ թերթերում տպագրված բազմաթիվ հոդվածներ վկայում են համազգային պայքարին կանանց մեծաթիվ մասնակցության մասին: Նման հոդվածների շարքին են պատկանում «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի 1988թ. մարտի 18-ի համարում հրապարակված Ստեփանակերտի պետական մանկավարժական ինստիտուտի (ներկայումս ԱրՊՀ) կին դասախոսների մասնակցությամբ համատեղ հոդվածը՝ Արցախի Հայաստանին վերամիավորելու մասին:

Ռուսական մամուլը հատկապես մանրամասն բացառիկ տեղեկություններ է հաղորդել «Օղակ» ռազմագործողության ժամանակ, 1991թ. օգոստոսին Մարտակերտի շրջանի Հաթերք գյուղում կատարված իարադարձությունների մասին, որին մասնակցել է նաև «Փառանձեմ»[3] ջոկատը: Չնայած այդ նյութերում անկողմնակալությունը հիմնականում բացակայում է, սակայն որոշ վկայություններ լսելի են միայն այս աղբյուրներից:

Հարկ է նկատել, որ ազատագրական պայքարին մասնակից կանանց վերաբերյալ մամուլում հրապարակված բազմաթիվ նյութերը, մեկնաբանությունները մեծ նշանակություն են ունեցել անհրաժեշտ եզրակացություններ անելու համար:

Արժեքավոր են նաև մի շարք հեղինակների հուշագրություններ, օրագրություններ ու փաստագրություններ, որոնց շնորհիվ բացահայտվել են հիշյալ ժամանակահատվածում կանանց գործունեության առանձին, նույնպես էական դրվագներ ու ճշտվել որոշ հարցադրումների պատասխաններ: Նշված սկզբնաղբյուրները հնարավորություն են տալիս հանգամանալի անդրադառնալ ծավալված իրադարձություններում կանանց կատարած նախաձեռնությունների, կրած զրկանքների և մարտական ուղու պատմությանը:

Բացառիկ կարևորություն ունեն Հ. Վարդումյանի աշխատանքները[4], որոնցում առաջին անգամ ներկայացված են կին-ազատամարտիկներ, ովքեր՝ որպես կամավորներ, բուժքույրեր ու զինվորներ մասնակցել են մարտական գործողություններին: Հեղինակն իր ուսումնասիրությունների մեջ փորձել է ներկայացնել նրանց անցած մարտական ուղին, հերոսական դրվագները նաև՝ կենսագրությունները:

Արժե սկզբնաղբյուր համարել «Կինը և զինված հակամարտությունը: Պատերազմ Ղարաբաղում» ուսումնասիրությունը[5], որտեղ պատումների տեսքով արժևորված է Արցախյան ազատամարտին մասնակից մի շարք կանանց գործունեությունը: Աշխատանքում փորձ է արվել ներկայացնել շարժման սկիզբն ու զարգացումը՝ այն կանանց կյանքի ու պատմությունների միջոցով, որոնք կամ անմիջականորեն մասնակցություն են ցուցաբերել ռազմագործողություններին, կամ պարզապես պատերազմի ժամանակ ապրել են Արցախում:

Արժեքավոր է «Հայուհիներ» հանրագիտարանը[6], որտեղ տրված է կին գործիչների կենսագրությունը, նրանց գործունեությունը հասարակական-քաղաքական, տնտեսական և մշակութային ոլորտներում: Ներկայացված են նաև կին-ազատամարտիկների գործունեությունը, նրանց մարտական ուղին: Չնայած համազգային պայքարին մասնակից քիչ թվով կանայք են ներկայացված, այնուամենայնիվ այն լուրջ ներդրում է պատմագիտության ասպարեզում:

Ամփոփ ուսումնասիրություն է «Ղարաբաղի ազատագրական պատերազմ 1988-1994 թթ.» հանրագիտարանը[7], որտեղ ոչ միայն տրված են Արցախյան հերոսամարտի մասնակիցների կենսագրականներ, այլև ռազմական գործողությունների ընդհանուր նկարագիրը, ինչպես նաև Արցախյան շարժման սկզբնավորման պատմությունը: Առանձին ներկայացված է նաև կին գործիչների մասնակցությունը ազատամարտին: Աշխատությունն առաջին փորձն է և կարող է օգտակար լինել հետագա ուսումնասիրությունների համար, սակայն այն զերծ չէ թերություններից՝ մարդկանց, գործողությունների ամբողջական ընթացքի նկարագրության, շատ մասնակիցների անունների բացակայության տեսակետից:

Կարևոր են հրապարակված մի շարք պատմագիտական աշխատություններ, որոնցում հակիրճ տեղեկություններ կան ազատագրական պայքարի տարիներին կանանց գործունեության վերաբերյալ: Այդ առումով հատկանշական է Բ. Ուլուբաբյանի աշխատությունը[8]: Այն խիստ արժեքավոր ուսումնասիրություն է, որը պարունակում է ականատեսի վկայություններ, դեպքերի և իրադարձությունների վերլուծություններ: Ղարաբաղյան շարժման տարեգիրը հանրահավաքներին մասնակից կանանց մասին իր տպավորություններն է կիսում, վեր հանում հայ ժողովրդին սատարող օտարազգի կին գործիչների նախաձեռնությունները, նրանց կատարած քայլերը:

Աղբյուրագիտական մեծ նշանակություն ունեն Արցախի հիմնահարցի ակունքների բացահայտմանն ու վերլուծությանը նվիրված Հ. Աբրահամյանի մի շարք աշխատություններ[9]: Հեղինակը, հենվելով հիմնականում նորահայտ փաստաթղթերի, վիճակագրական տվյալների և այլ պատմագիտական նյութերի վրա, ուսումնասիրել և գիտականորեն ընդհանրացրել է Արցախի ազատագրական պայքարի նախադրյալները, դրա սկզբնավորումը, պայքարի շուրջ հայության համախմբման ու տարած հաղթանակների արդյունքները և համառոտ անդրադարձել նաև այն կանանց, որոնք մասնակցել են ընդհատակյա աշխատանքներին, ընդգրկվել Մոսկվա մեկնող պատվիրակությունների կազմում, ելույթ ունեցել հանրահավաքներում, մասնակցել ազատամարտին:

Հյուսիսային Արցախի գոյապայքարի պատմությանը նվիրված Կ. Ղահրամանյանի մենագրություններում[10] անդրադարձ կա ԼՂԻՄ մարզային խորհրդի 1988թ. փետրվարի 20-ի պատմական որոշումից հետո Լեռնային Ղարաբաղում ծավալված իրադարձություններին, որոնք լայն արձագանք գտան Շահումյանի շրջանում և Գետաշենի ենթաշրջանում: Հեղինակը հիմնականում սահմանափակվել է Արցախյան շարժման հետ սերտորեն կապված Հյուսիսային Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունների լուսաբանմանը, թռուցիկ անդրադարձել դեպքերի մասնակից կանանց, հատկապես բուժաշխատողներին:

Արժե անդրադառնալ Բ. Սիսյանի և Ռ. Չիլինգարյանի համատեղ աշխատությանը[11], որտեղ լուսաբանված են նաև Գետաշենի 1988-1991թթ. դեպքերը, ու տվյալ-

ներ կան կանանց վերաբերյալ: Աշխատանքում ոչ միայն ներկայացված են կանանց վկայությունները, այլև տեղեկություններ կան «Գետաշեն» հայրենակցական-բարեգործական միության մեջ ընդգրկված կանանց և Գետաշենի ենթաշրջանի ինքնապաշտպանության ժամանակ նրանց գործունեություն մասին:

Ականատեսի վկայություններ են Վ. Բաղրյանի աշխատանքները[12], որոնցում իրական փաստերի հիման վրա ներկայացված է Արցախյան ազատամարտը՝ խաղաղ ցույցերից մինչև զինադադար: Հեղինակը անդրադարձ է կատարել հանրահավաքներում հնչած կին ակտիվիստների ելույթներին, առանձին ներկայացրել ռազմական գործողություններին միացած կանանց հետ ունեցած հարցազրույցները, անդրադարձել միջազգային ասպարեզում հայկական կողմին համակրող ու սատարող կանանց:

Փաստերով հարուստ նյութեր են պարունակում մի շարք ծավալուն աշխատություններ: Նման աշխատանքների թվում են Վ. Խոջաբեկյանի[13], Կ. Դանիելյանի[14], Գ. Առստամյանի[15], Ա. Արշակյանի[16], Ս. Կապուտիկյանի[17], Հ. Բեգլարյանի[18], Մ. Աղաջանյանի[19] աշխատությունները: Նշված հեղինակները, քննության առնելով Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարը, թռուցիկ անդրադարձել են այն կանանց, ովքեր ակտիվ մասնակցություն են ցուցաբերել ազգային-ազատագրական պայքարին:

Փաստերով հագեցած նյութեր են պարունակում մի շարք օտարազգի հեղինակների՝ հատկապես Ա. Սախարովի[20] , Ի. Բուրկովայի[21], Թ. դե Վաալի[22] և այլոց աշխատանքները: Հատկապես Վ. Կրիվոպուսկովն իր աշխատանքում[23] փաստավավերագրական ճշգրտությամբ ներկայացնում է «Օղակ» ռազմական գործողության ժամանակ հայերի նկատմամբ կատարված բռնությունները, այնուհետև համառոտ տվյալներ հաղորդում ինքնապաշտպանությանը մասնակից կանանց մասին:

Հայության նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանությունների իրագործած բռնություններին, ջարդերին, հատկապես կանանց հանդեպ ցուցաբերված վայրագություններին փաստերով, վկայությունների տեսքով անդրադարձել են մի շարք հեղինակներ: Այս տեսակետից կարևոր են Ի. Մոսեսովայի և Ա. Հովնանյանի[24], Ս. Շահմուրադյանի[25], Ք. Քոքսի ու Զ. Այբերի[26] և այլոց աշխատանքները: Ք. Քոքսը, լինելով ղարաբաղյան հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորման կողմնակից, բազմիցս հատուկ զեկույցներով հանդես է եկել աշխարհի տարբեր ամբիոններից: Ք. Քոքսը և Զ. Այբերը արցախյան հիմնախնդիրը, ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտությունը և նրա պատերազմական փուլը դիտարկել են Թուրքիայի, Իրանի և Ռուսաստանի հակասական շահերի համատեքստում, «էթնիկ զտում» անվանել ԽՍՀՄ-ի և Ադրբեջանի կողմից իրականացված «Օղակ» ռազմագործողությունը:

1991թ. շրջափակմանը, բռնատեղահանումներին, առհասարակ Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարին հեռուստառեպորտաժներով անդրադարձել է նաև բուլղարացի հեռուստալրագրող Ցվետանա Պասկալևան: Նկարահանելով 1991թ. Արցախում ադրբեջանական հատուկ նշանակության (ՕՄՕՆ) զինված ջոկատների և ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին զորքերի համատեղ ուժերով կատարված վայրագությունները խաղաղ բնակչության, կանանց, երեխաների նկատմամբ՝ ի լուր աշխարհին հայտնի դարձրեց Գետաշենի և Շահումյանի տեղահանությունները, ինքնապաշտպանական մարտերը: Հեղինակը իր ֆիլմերում անդրադարձել է նաև կանաց, հարցազրույցներ վարել նրանց հետ, ընդգծել կանանց մասնակցությունը իրադարձություններին: Ց. Պասկալևան իր ռեպորտաժներն ամփոփել է յոթմասանոց փաստավավերագրական կինոնկարում, որը կրում է «Ղարաբաղի վերքեր» խորագիրը, և ներկայացրել միջազգային հանրությանը:

Հարկ է նկատել, որ նշված աղբյուրներում ազատագրական պայքարին մասնակցած ոչ բոլոր կանայք են ներկայացվել:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2021

Այսպիսով՝ վերը ներկայացված աղբյուրագիտական և պատմագիտական աղբյուրների առկայությունը հնարավորություն է տալիս լուսաբանելու քննության առարկա խնդիրը, որն էլ համալրում է պատմագրության մեջ որոշակիորեն բաց մնացած էջերը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1988թ. հունիսի 15-ի նստաշրջանում համաձայնություն տրվեց ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորելու վերաբերյալ մարզային խորհրդի որոշմանը և դիմեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ խնդրելով քննարկել և դրականորեն լուծել այդ հարցը: Սակայն 1988թ. հուլիսի 18-ին, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստում ընդունվեց որոշում, որի համաձայն, մերժվեց Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների խնդրանքը:
2. Արցախի հանրային հեռուստաընկերության արխիվ, փաստավավերագրական ֆիլմեր՝ «Թերթելով պատմության էջերը», «88-ի արձագանքները», սկավառակ (ռեժիսոր՝ Ավետիսյան Հ., հեղինակ՝ Բաղրյան Վ.):
3. «Փառանձեմ»-ը կանանց ջոկատ էր ներկայանում Մոսկվայի իշխանություններին հայ կամավորականների դեմ չտրամադրելու, արդեն իսկ լարված իրավիճակը չսրելու համար, սակայն նրանց հետ համագործակցում էին մեծ թվով կանայք:
4. Վարդումյան Հ., Կին ազատամարտիկները, Երևան, 2003, Ճանապարհ անմահության, Երևան, 2002, Աստվածների կանչը, Երևան, 2004:
5. Կինը և զինված հակամարտությունը: Պատերազմ Ղարաբաղում (խմբագիրներ՝ Մխիթարյան Ա., Օհանյան Մ.), Երևան, 2000:
6. Հայուհիներ, հանրագիտարան, հատոր 1, Երևան, 2011:
7. Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994, հանրագիտարան, Երևան, 2004:
8. Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Երևան, 1997:
9. Աբրահամյան Հ., Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, Երևան, 1997, Մարտնչող Արցախը, հատոր Գ.
   Երևան, 2007, Մարտ կրակագծի մատույցներում , Երևան, 2008, Կռունկ, Ստեփանակերտ, 2013:
10. Ղահրամանյան Կ., Հյուսիսային Արցախ,գիրք Բ, Երևան, 1993, Օջախի գիրք. Հողը կանչում է, գիրք Բ, Երևան, 2005:
11. Սիսյան Բ., Չիլինգարյան Ռ., Գետաշեն, Երևան, 2007:
12. Բաղրյան Վ., Ֆենոմեն, Ստեփանակերտ, 1998, Տեսադաշտ 1988-1994 , Ստեփանակերտ, 2013:
13. Խոջաբեկյան Վ., Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991:
14. Դանիելյան Կ.,Արցախ չսանձված նժույգ, Երևան, 2001:
15. Առստամյան Գ., Սպասում, Ստեփանակերտ, 1996, Իմ պատիվ, իմ ցավ Ղարմետաքսկոմբինատ, Ստեփանակերտ, 2010, Իմ սերը ձեզ հետ է ողջեր և նահատակներ, Երևան, 1998:

16. Արշակյան Ա., Արցախյան գոյապայքար (1985-1992 թթ.), Երևան, 2004:
17. Կապուտիկյան Ս., էջեր փակ գզրոցներից, Երևան, 1997:
18. Բեգլարյան Հ., Արցախ-Նամե, Ղարաբաղյան շարժում, գիրք Գ., Ստեփանակերտ, 2006:
19. Աղաջանյան Մ., Հաթերք, Ստեփանակերտ, 2012:
20. Сахаров А., О Нагорном Карабахе, Ереван, 1996.
21. Буркова И. , Геноцид карабахских армян, Рязань, 1995.
22. Де Ваал Томас, Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной, Москва, 2014.
23. Кривопусков В., Мятежный Карабах, Москва, 2007.
24. Մոսեսովա Ի., Հովնանյան Ա., Բաքվի ջարդերը, Երևան, 1992:
25. Шахмурадян С., Сумгаитская трагедия в свидетельствах очевидцев, Ереван, 1989.
26. Кокс К., Айбер Д., Этническая чистка продолжается. Война в Нагорном Карабахе, Ереван, 1998.

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Արցախյան ազատամարտում կանանց մասնակցության հարցի ուսումնասիրության աղբյուրները

Իսկուհի Ավանեսյան

Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարի ուշագրավ ու կարևոր առանձնահատկություններից էր կանանց մասնակցությունը: Այս իրողությունը նկատվել է գրեթե բոլոր ուսումնասիրողների և դիտարկողների կողմից: Թեմային վերաբերող նյութերը զետեղված են արխիվների ֆոնդերում, մամուլում, մենագրություններում և պատմագիտական աղբյուրներում:

Հարկ է նկատել, որ հրապարակի վրա եղած նյութերը հնարավորություն են տալիս ըմբռնել կանանց դերի առանձնահատկությունները և նոր լույս են սփռում հիմնահարցի բազմաթիվ հարցերի վրա:

Հենվելով առկա փաստերի վրա՝ կարող ենք հավելել, որ 1988-1994թթ. իրադարձություններին կանայք իրենց դրսևորել են ոչ միայն պայքարի գաղափարակիրներ, այլև որպես հայրենիքի պաշտպաններ:

Այնուամենայնիվ առկա նյութերում ազատագրական պայքարին մասնակցած ոչ բոլոր կանայք են ներկայացված՝ նյութերի, տեղեկությունների բացակայության պատճառով:

РЕЗЮМЕ

Источники изучения вопроса участия женщин в арцахской войне

Искуи Аванесян

Ключевые слова: архив, исследования, источник, факты, письмы, написать заявление, прессы, авторы, женщины.

Одной из важных отличительных особенностей Арцахской национально-освободительной борьбы было участие в ней женщин, и этот факт отмечается практически всеми исследователями. Материалы, связанные с этой темой, нашли отражение в архивах, прессе, монографиях и исторических источниках.

Следует отметить, что опубликованные материалы дают возможность понять специфику роли женщин и проливают новый свет на многие вопросы.

На основании имеющихся фактов мы можем добавить, что в мероприятиях 1988-1994 гг. женщины проявили себя не только идеологами борьбы, но и защитниками родины.

SUMMARY

Sources of Women's Participation in Artsakh Liberation Struggle

Iskuhi Avanessyan

Keywords: archive, research, source, facts, letters, applications, press, authors, interviews, women.

One of the remarkable and important features of Artsakh national liberation struggle was the participation of women. This fact has been observed by almost all researchers and observers. Materials related to the matter are posted in archives, press, monographs and historical sources.

It should be noted that the available materials provide an opportunity to understand the specifics of the role of women and spread new light on many issues.

Based on the available facts, we can add that during the events of 1988-1994, women showed themselves not only as ideologues of the struggle, but also as defenders of the homeland.

However, the available materials do not include all the women who took part in the liberation struggle due to the lack of information about them.